

En Patufet, el bou i els excrements rituals

Jordi Bilbeny

Anant a la recerca d'informació que em permetés corroborar que el caganer del pessebre podria venir a ser l'indicador de la revelació divina, exposava com en alguns rituals iniciàtics trobem la presència constant d'excrements, i com entre la ingestió de certs enteògens i l'alteració de la consciència es dona una neteja intestinal, que ve expressada per una o diverses defecacions. La qual cosa hauria pogut crear, dins l'àmbit de la religiositat popular nadalenca, un personatge com el caganer. Llavors, que se'l situés premeditadament sota un pont o al costat del naixement, més que un escarni, guanyaria un gran sentit, atès que el pont simbolitza el trànsit místic i el naixement la visió transcendent.

A més de l'exemple de la purga interior, i dels nombrosíssims rastres que coneixem de divinitats arcaïques relacionades amb els pets i les defecacions, és a la rondalla d'En Patufet on acabem de veure la implicació directa entre un ritual d'iniciació, el bou i els excrements. En el conte català, En Patufet és ingerit per un bou i, posteriorment, en algunes versions, alliberat per la intercessió de la seva mare, que alimenta la bèstia fins que aquesta es tira un pet, amb el qual el nen surt expel·lit. Però en el relat basc de la mateixa rondalla, s'hi donen uns elements que la nostra tradició ha oblidat o esborrat. En Patufet –que ara es diu Barbantxo o Kukubiltxo– s'ajunta amb un grup de vailets que van a catecisme. Ponderat les imbricacions d'aquest conte amb el xamanisme, En Txema Hornilla, a *Zamalzaín el Chamán y los magos del carnaval vasco*, creu que això, “en versió precristiana, potser tingui un altre sentit, igualment relacionat amb alguna mena d'ensinistrament religiós”. I reconeix que, “tot i que les versions més simples que es conserven reproduïxen, comunament, tan sols el passatge de la vaca devorant el nan”, en d'altres, “Barbantxo passa per tota una sèrie d'iniciacions successives”, que comencen, no gens casualment i de forma prou reveladora, per la caiguda del protagonista a dins d'una olla. I acaben amb la defecació de la vaca i l'expulsió del nen entre els excrements.

Diu la rondalla basca: “Quan la vaca evacuà el ventre, allà sortí el nostre pobre Barbantxo, tot tacat de femta”; si bé una altra versió ens puntualitza que “sortí en els fems de la vaca”. Conformement, En Luis de Barandiaran, a la seva *Antología de fábulas, cuentos y leyendas del País Vasco*, ha recollit la mateixa rondalla, però aplicada a una noia. Es diu Baratxuri i també acaba sortint de la vaca “juntament amb fems”, mercès –una vegada més– a l'ajut maternal. En aquestes versions, a més, la mare porta la vaca a casa seva i és aquí on la nodreix i té lloc l'alliberament final del nen.

Encara que ens sembli anecdòtic, el fet que En Patufet neixi amb un pet o sigui directament defecat, ens porta a un ritual iniciàtic, ja que, entre algunes tribus africanes, segons ens assegura la Jean La Fontaine, a *Iniciación. Drama ritual y conocimiento secreto*, la iniciació dels nens a homes "és descrita com que són empassats i després excretats per monstres"; la qual cosa ens emmena també al part místic, car En Claude Gaignebet, ens reporta al seu llibre sobre *El Carnaval* que, "en la seva forma primitiva, certament, el part espiritual és anal".

La connexió, doncs, entre els fems, un ritual d'iniciació, i el renaixement són ara ben clars. Tant en el cas masculí com en el femení de la tradició basca, com en el d'En Patufet, la funció de la mare en tot l'assumpte de l'alimentació és, alhora, capital per entendre que som davant d'un acte ritual. La intercessió maternal, en alguns contes, o la de la germana o d'una vella indeterminada, en d'altres, dins l'antiga societat matriarcal, és la clau que ens fa copsar tota la magnitud d'una veritable iniciació. En el cas d'En Barbantxo, mentre l'Andrés Ortiz-Osés, a la seva *Antropología simbólica vasca*, ens assegura que "assistim pròpiament a l'arcaic heroi matriarcal engolit i evacuat per l'animal-dona (la vaca)", l'Hornilla és ben explícit en dir-nos que el conte "és la imatge de la gestació i el renaixement mític en la vaca, simbolisme conegut des d'antic".

Així mateix, i pel que fa a En Patufet, ja ho va veure l'Amades, car, per ell, dins el cercle de rondalles que evidencien les restes d'antics ritus iniciàtics, "hi havia i hi ha encara iniciacions per a fer tornar un noi home, com per exemple en Patufet". I hi insisteix: "En Patufet engolit per un bou i tornat a expel lir recorda una cerimònia de naixement iniciàtic". I idènticament ho ha detectat En Joan Soler, que, a l'*Enciclopèdia de la Fantasia Popular Catalana*, rubrica que es tracta d'un "ritu d'iniciació de pas de noi a adult, en una narració del tot banalitzada".

També el fet que un animal o un monstre engoleixi algú és un nou senyal que ens indica que parlem d'una iniciació. Ja ho hem vist amb la descripció de la Fontaine. A més, un dels grans especialistes moderns d'aquest tema, En Mircea Eliade, escriu a *Iniciaciones místicas*, que l'entrada en el ventre d'una bèstia i la seva posterior digestió "implica un simbolisme de regressió a l'estat embrionari". Segons ell, el retorn a l'úter, "es repeteix en un gran nombre de mites i ritus iniciàtics. La idea de la gestació i del part ve expressada per una sèrie d'imatges homologables: penetració en el ventre de la Gran Mare (= Mare Terra), o en el cos d'un monstre marí, d'un animal salvatge o, fins i tot, d'un animal domèstic". En el nostre cas precís: el bou o la vaca. I, encara, la Fontaine ens confirma que, en

algunes tribus, després del naixement simbòlic, "cada iniciat és portat a dins del mar pel seu padrí, que el frega amb sorra i aigua «per rentar-li totes les restes de sucs gàstrics i els excrements que queden de les entranyes del monstre»" que, al legòricament, l'ha engolit i defecat.

Sabem, doncs, sense cap mena de dubte, que som davant d'un ritual iniciàtic. Sabem també que té lloc en un àmbit determinat de la casa materna, que no es diu, però que, tractant-se d'un espai que ha de recollir el bou o la vaca, on són, a més, alimentats, el conte només pot fer referència a l'estable. Per tant, la sacralització de l'establia que es dona en la religiositat popular del Nadal i la seva plasmació plàstica al pessebre, a les envistes del que comento, prenen ara un nou sentit, totalment revelador.

Com a reforç, En Vladimir Propp, a *Las raíces históricas del cuento*, en estudiar les bosses de pell i la seva utilització en la formació dels xamans, ens exposa que l'iniciat es trasllada d'una realitat a una altra transformat en un animal. Però "en el conte es troba molt difosa la següent forma de trasllat: l'heroi no es transforma en un animal, sinó que s'introdueix a dins de la seva pell". A més del trasllat arcaic de l'iniciat fent servir un ocell, "trobem també, al costat d'això, el cavall, la vaca i el bou". I En Soler coincideix amb En Propp a confirmar que "la pell de brau era emprada en els ritus d'iniciació, com un símbol de la mort amb la qual el neòfit es cobreix per desprendre-se'n després, expressant el nou naixement".

Ara bé, al País Basc, hi ha constància que aquesta pell de bou, era llançada –justament per Nadal– a l'estable. En José María Satrustegui, ens ho remarca, en el seu llibre *Solsticio de invierno*. Així, en parlar de la mort d'Olentzero –personatge que simbolitza el Nadal– la nit del 24 de desembre a les 12 de la nit, ens diu que "les seves despulles recorden l'ordre inservible que en diversos pobles de Navarra els nois passegen cremant pels camps o el que, de forma més prosaica, es llença a l'estable, a les cançons que el dia de Nadal es cantaven a Eibar:

*Urteberri eguna
ezta egun txarra,
kortara jausi jauku
gure zagi zaharra.*

"El dia d'any nou no és mal dia, ens ha caigut a la cort el nostre vell ordre".

Per tant, ara encara sabem que la iniciació de l'infant a l'estable es donava durant les festes nadalenques i que era en aquesta època on el neòfit renaixia i que, un cop renascut, cremava la pell de bou o de vaca que li havia servit d'embolcall, durant tot el procés de renovació espiritual, o la deixava en el lloc de la iniciació.

És a dir, que si tenim en compte, que en molts d'aquests rituals, el bou o la vaca de les narracions no eren res més que la seva pell, en forma d'odre, que embolcallava el neòfit, sembla prou conjecturable que la mare, més que engreixar la bèstia –tal com ens descriu la narració de la rondalla–, alimentaria el propi fill, en una experiència real que podia arribar a durar, fins i tot, mesos, tal com es dona en diversos rituals iniciàtics. Així, la Fontaine, ens innova que, sovint, un dels mèdiums o guies principals mascle era el pare i “una mèdiu principal femella, la mare de l'iniciat”. I que “en tots els casos, l'iniciat queda situat en la posició dependent d'un nen, la qual cosa es manifesta en el fet que la mèdiu alimenta o, fins i tot, dona simbòlicament el pit al nen”. I, més endavant, insisteix que, en el cas de les nenes, “les mèdiums iniciadores alimenten la novícia posant-li miques de potatge a la boca, com fa una mare amb el seu fill”.

En conseqüència, doncs, els excrements de l'animal que permeten la sortida d'En Patufet a una realitat diferent –i que, alhora, són l'evidència palmària de la consumació del ritual–, en el context històric no serien altra cosa que els mateixos excrements de l'iniciat. I, atès que el procés ritual es donava a l'estable; i, donat que la figura del caganer del pessebre és situat al costat mateix de l'establia, es podria arribar a conjecturar que tant En Patufet com el Caganer serien dues formes molt pròximes –dos aspectes descavalcats– d'un mateix culte arcaic d'iniciació i renaixement espiritual.

Jordi Bilbeny